

سفیر هنر ایرانی در موزه‌های جهان (فرش تبریز عصر صفوی)

عادل شعبانی مقدم^۱
نزهت احمدی^۲

چکیده

صنعت فرش در تاریخ ایران زمین قدمتی چند هزار ساله دارد. این کالا از چادر عشایر گرفته تا کاخ‌های سلطنتی، زینت‌بخش بود و با توجه به اهمیت آن، همیشه مشتاقانی در خارج از مرزهای جغرافیایی ایران نیز داشته است. البته رونق و کساد بازار فرش به رونق و کساد اقتصاد و تجارت کشور وابسته بود. از قرن ۱۰ هجری قمری / ۱۶ میلادی، زمان شکل‌گیری دولت صفوی در ایران، به فرش هم به عنوان یک صنعت مهم و هم به عنوان یک هنر ارزشمند توجه شد. در اینجا هدف ما شناسایی فرش‌های بافت تبریز است و در این مقاله می‌کوشیم رد پای فرش‌های برجای مانده از این دوره را در موزه‌های جهان پی‌گیریم و نیز ویژگی‌های فرش تبریز و سبب محبوبیت آن را نمایان سازیم. در پژوهش حاضر، با روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای و مراجعه به پایگاه‌های اینترنتی موزه‌های کشورهای غربی کوشیده‌ایم تا نخست، اهمیت و جایگاه فرش تبریز را در دوره صفویه نمایان و سپس صادرات آن را به کشورهای مختلف بررسی کنیم.

واژگان کلیدی:

عصر صفوی، هنر ایرانی، فرش تبریز، موزه‌های جهان

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۵/۷ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۶/۶/۶

^۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی دانشگاه اصفهان Adelshabani@ymail.com

^۲. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه الزهرا Nozhat.ahmadi@gmail.com

مقدمه

در عصر صفوی، به ویژه در زمان شاه عباس اول، صنعت فرش از جمله صنایعی بود که به شکوفایی رسید و در زندگی و اقتصاد مردم، نقش چشمگیری داشت. به گواهی تاریخ، بافندگی محور صنایع ایران در سده ۱۰ هجری قمری / ۱۶ میلادی بوده و به احتمال بسیار، بافندگان فرش جزو قدرتمندترین اصناف زمان صفویه بوده‌اند. رونق قابل توجه صنعت فرش در شهرهایی مانند تبریز، کاشان، اصفهان و کرمان سبب شد تا بازرگانان داخلی و خارجی به تجارت این محصول توجه کنند.

بنا بر شواهد، در این دوره در کارگاه‌های سلطنتی تبریز، فرش‌های مرغوب خوش نقش و نگاری بافته می‌شد که در میان شاهان و بزرگان دیگر کشورها به ویژه اروپا طالبان بسیار داشت و همین مسأله، تبریز را به یکی از مراکز مهم فرش در عصر صفوی تبدیل کرد. وجود نمونه‌های فراوان از فرش صفوی در موزه‌های کوچک و بزرگ کشورهای مختلف جهان، همچون آمریکا، فرانسه، بریتانیا، لهستان و اتریش شاهی بر این مدعاست.

هدف اصلی پژوهش حاضر، با تمرکز بر موزه‌های غربی، بررسی صادرات فرش تبریز در عصر صفوی است، البته پیش از این، محققان به صنعت فرش در عصر صفوی پرداخته‌اند. از جمله، دادگر در مقاله "فرش‌های دوره صفوی در موزه فرش ایران" (دادگر، ۱۳۸۱: ۲۹۴-۲۸۶) کوشیده است تا فرش‌های این دوره را تنها در موزه فرش ایران بررسی کند. شیرازی و طلایی نیز در مقاله "ریشه‌یابی و تطبیق نقوش بازتاب یافته فرش صفوی در نگاره‌خانه‌های گورکانیان هند" به تأثیر هنر فرش در نگاره‌خانه‌های هند پرداخته و صادرات فرش به این کشور را بررسی کرده‌اند. به نظر آنها، هنر ایرانی در رشد و شکوفایی صنعت فرش در عصر صفوی نقش تعیین کننده‌ای داشت (شیرازی و طلایی، ۱۳۹۱: ۱۲۵-۱۰۴)؛ با این حال، به نظر می‌رسد که هنوز جای تحقیق و پژوهش در باره فرش تبریز وجود دارد.

تبریز پایتخت فرش ایران

عصر طلایی صنعت فرش ایران و بازرگانی آن به قرن‌های ۱۰ و ۱۱ هجری قمری / ۱۶ و ۱۷ میلادی بازمی‌گردد. نخستین بار در عصر صفوی، تولید فرش از حرفه‌ای ایلیاتی و روستایی به صنعت ملی ارتقاء یافت، تا الهام بخش هنرمندان و طراحان قرن ۱۳ هجری قمری اروپایی قرار گیرد (بیکر، ۱۳۸۵: ۱۳۳؛ کونل، ۱۳۶۸: ۱۹۱). بسیاری از زیباترین طرح‌ها و رنگ آمیزی‌ها و بافت‌ها مدیون همین دوره است. فرش‌بافی در شهرها در این دوره با دایرکردن کارگاه‌های بزرگ قالی‌بافی در اصفهان و تبریز گسترش یافت. توجه هنرمندان و گسترش امکانات از یک سو و همکاری استادان تذهیب و پیشرفت صنعت رنگرزی از سوی دیگر، موجب شد که قالی‌بافی در این زمان مقامی ویژه در زمینه هنر و صنعت بیابد؛ چنانکه تاورنیه^۱ به هنگام حضور در ایران زمان صفوی در باب ذوق و هنر ایرانی‌ها در فرش‌بافی اذعان کرده است:

ایرانی‌ها در زری‌کاری و مليله دوزی و ابریشم بافی چیره دست و استادند، چنانکه در قالی‌های ابریشمی که با نقره و طلا می‌بافند و در زری‌های اعلی‌مرور ایام ابداً رنگ طلا و نقره آن‌ها را تغییر نمی‌دهد و سیاه نمی‌کند (تاورنیه، ۱۳۶۳: ۵۹۸).

در سفرنامه ژان شاردن^۲ نیز اشاره‌ای به قالی‌بافی و رنگرزی قالی در این دوره هست: صنعت رنگرزی در ایران بیشتر از اروپا توسعه و ترقی یافته است. چون رنگ‌های این کشور دارای روشنی و جرم بسی بیشتر می‌باشد و چندان زود زایل نمی‌شود. ولی افتخار این فن بیشتر از هنر صنعتی ایرانیان منوط به خصوصیات هوا و اقلیم آن کشور است؛ زیرا محیط خشک و صاف این سرزمین موجب درخشش مخصوص رنگ‌ها می‌باشد (شاردن، ۱۳۳۵: ۳۴۶/۴).

به راستی که احیای هنر قالی‌بافی در ایران تا حد چشمگیری، مرهون کوشش هنرمندان و بازرگانان آذربایجان و به خصوص شهر تبریز است. از روزگار صفویان و

^۱. Baptiste Tavernieh

^۲. Jean Chardin

زمانی که تبریز در دوره شاه اسماعیل اول، پایتخت ایران شناخته شد، هنر فرش بافی نیز مراحل شکوفایی خود را سپری می‌کرد. جنبش تأسیس کارگاه‌های قالی بافی، به همت تبریزیان به شهرهای مشهد، کرمان و کاشان رسید (اسلامی ندوشن، ۱۳۴۴: ۸۰). با تأسیس کارگاه‌های بافندگی در تبریز، این منطقه به یکی از مهم‌ترین مراکز قالی بافی تبدیل شد. بدین‌گونه، کارگران قالی باف آذربایجان از بهترین کارگران این حرفه در ایران شناخته می‌شدند (ورزی، ۱۳۵۰: ۷۶-۷۵). به نوشته کمپفر^۱ جهانگرد آلمانی: «قالی‌های پشمی مرغوبی با نقشه ماه‌های حیوانی در باغ‌های درباری اصفهان، کاشان، تبریز و یزد تولید می‌شوند» (کمپفر، ۱۳۶۰: ۷۵). بدین‌گونه بود که تبریز در کنار شهرهایی مانند کاشان، همدان، شوشتر و هرات به مرکز بزرگ هنر و صنعت ایران تبدیل شد (حشمتی رضوی، ۱۳۸۱: ۱۸) و فرش ایران به دوران طلایی خود رسید.

ظرفیت‌های قابل تأمل در صنعت فرش با وجود مراکز تهیه مواد خام نظیر ابریشم، کتان، پنبه و همچنین تولید فرش‌های ممتاز در کارگاه‌های بافندگی شهرهای اقتصادی این دوره همچون تبریز، زمینه‌های لازم را برای تجارت این کالای راهبردی فراهم آورد؛ تا آنجا که شاه طهماسب و شاه عباس اول در راستای اهداف بلند مدت خود در توسعه صنعت فرش، چندین مرکز قالی بافی در تبریز و دیگر شهرهای ایران برپا کردند. شاه طهماسب خود نیز در کار طراحی فرش دست داشت و هنرمندان و صنعتگران بزرگ ایران را در تبریز گرد آورد و برای پیشرفت کار به ایشان یاری رساند. او نقش چند قالی را به دست خود کشید (فریدون بیگ، ۱۲۷۴ق: ۵۲۶/۱). در زمان او قالی ایران در زیبایی، نقش و ظرافت بافت به حد کمال رسید.

ویژگی‌های قالی تبریز در این دوره، یعنی آنچه که در کارگاه‌های محدوده شهر بافته می‌شد، از این قرار بود: در تبریز پشم را با رنگ‌های ترکیبی رنگ می‌کردند (اسلامی ندوشن، ۱۳۴۴: ۸۲). فرش تبریز گره متقارن ترکی داشت و در آن از گره جفتی خبری نیست. بافت آن دو پوده و پرز کوتاه و نازک است و پشمی که در آن به

^۱. Engelbert Kaempfer

کار برده شده، از ماکو تهیه می‌شد (حشمتی رضوی، ۱۳۸۱: ۴۱). نقشه رایج در این شهر، انواع طرح‌های شاه عباسی، ماهی درهم، درختی، گلدانی، اسلیمی، لچک، ترنج، افشان، شکارگاه، شیخ صفی، قوبا، گل فرنگ و گوبلن بود (صور اسرافیل، ۱۳۶۶: ۱۵؛ کونل، ۱۳۶۸: ۱۹۲-۱۹۰) و بیشتر این طرح‌ها در سیصد سال اخیر تغییر اساسی نداشته است. در واقع طرح قالی تبریز، از نبوغ فکری و هنری عده‌ای از هنرمندان چنان بارور شد که امروزه پس از چند صد سال هنوز طرح قالی تقلید ناقصی از کار آنهاست (ورزی، ۱۳۵۰: ۵۸).

بنا بر گزارش‌های تاریخی، چنین به نظر می‌رسد که تبریز در کنار دیگر شهرها در روزگار صفویان و به خصوص در دوره حکومت شاه طهماسب و شاه عباس اول به مرکز گسترش و رشد فرش در ایران تبدیل شد. سیاحانی مانند تاورنیه و شاردن از وجود کارگاه‌های اختصاصی در کنار کاخ‌های سلطنتی یاد کرده‌اند که در آنها فرش‌های زیبا و ظریفی، غالباً برای شاهزادگان و امرای کشورهای خارجی بافته می‌شد.

تجارت فرش تبریز و گسترش صادرات آن

با گسترش روند قالی‌بافی در روزگار صفویان، به مرور تجارت فرش رایج شد و صدور قالی از اصفهان، تبریز، کاشان و سایر مراکز قالی‌بافی ایران به کشورهای همجوار نظیر عثمانی و پس از آن به اروپا در دستور کار پادشاهان صفوی قرار گرفت. به نظر می‌رسد که شاه اسماعیل اول به سبب کوتاهی مدت حکومت و نیز درگیری‌هایش برای تثبیت دولت صفوی، مجالی در این زمینه نیافت، اما از آغاز پادشاهی شاه طهماسب، صنعت فرش با تأسیس کارگاه‌های قالی‌بافی در کشور به نحو چشمگیری رشد کرد. در این دوره، قالی‌های ابریشمی با نقش گل و برگ تیره رنگ و با نخ‌های طلا و نقره، به عنوان تحفه و هدیه برای بعضی از سلاطین اروپا فرستاده می‌شد. از جمله شاه طهماسب اول پس از انعقاد قرارداد صلح آماسیه و اتمام بنای مسجد سلیمانیه، در نامه‌ای خطاب به سلیمان قانونی نوشت: «چون تعیین فرش لایق سبب زینت بلکه مصالح ضروری آن است و در این

ممالک قالی را به قدر بد نمی‌بافند و این سبب نیز فی‌الجمله از نقاشی وقوفی دارد» (فریدون‌بیگ، ۱۲۷۴ق: ۵۲۷/۱-۵۲۶). سپس از او می‌خواهد که سلطان، طول و عرض قالی‌های مورد نظر را اعلام دارد تا در ایران بر اساس نقشه‌ای که طهماسب خود می‌کشد، فرش‌ها را ببافند و بفرستند. همچنین شاه طهماسب به هنگام سلطنت سلطان سلیم دوم عثمانی، ۲۰ تخته فرش ابریشمی بزرگ زربفت و مزین به نقوش پرنده و جانور و گل به رسم شاهانه هدیه داد (فریه، ۱۳۷۴: ۱۲۳؛ پورگشتال، ۱۳۷۲: ۱۳۷۰/۲). تجارت صنعت فرش در تبریز آنچنان رونق یافت که تاورنیه در سفرنامه خود نوشته است:

شهر تبریز به واسطه تجارت بزرگ فرش یکی از معروف‌ترین شهرهای آسیا است. ایران با عثمانی و اعراب و گرجی‌ها و هندوستان و دولت مسکوی- تاتارها دائماً تجارت دارد و بازارهای آن که تمام سر پوشیده است همیشه پر است از امتعه نفیسه و برای ارباب صنایع بازارهای علیحده مخصوص دارد (تاورنیه، ۱۳۶۳: ۶۷).

این موضوع در سال‌های ۱۰۳۸ - ۹۹۶ق. / ۱۶۲۸ - ۱۵۸۸م. (دوره حکومت شاه عباس اول) که ایران شاهد مقتدرترین حکومت در قلمرو صفویان بود، شتاب بیشتری گرفت. شاه عباس با شکست ازبکان و فتح هرات و قندهار و بسط دوباره حاکمیت بر سواحل جنوبی ایران و نیز ارتباط با اروپاییان با حفظ منافع ملی در تجارت خارجی، توانست بار دیگر جایگاه ایران را در عرصه بین‌المللی احیاء کند (ترکمان، ۱۳۷۷: ۹۸۲-۹۷۲). رویکردهای روشمند شاه عباس اول در نظام تجاری و انحصارگرایی در کالاهای راهبردی چون ابریشم، موجب تقویت مبانی اقتصادی حاکم بر تجارت خارجی شد (فریر، ۱۳۸۴: ۲۴۸-۲۴۷).

در این زمان، گذشته از جنبه هنری و تجملی قالی، امکانات بازرگانی آن به بهترین وجه شناخته شد. تولید قالی در روزگار شاه عباس اول صورت تولید کالایی به خود گرفت (اسلامی ندوشن، ۱۳۴۴: ۱۵). بافندگان قالی، فرش‌هایی در زمان شاه عباس به منظور تجارت می‌بافته‌اند که به همراه سوداگران دولتی برای فروش به اروپا فرستاده می‌شد تا بر ثروت خزانه شاهی افزوده شود (آذرپاد و حشمتی رضوی، ۱۳۷۲: ۱۵). از سوی دیگر، فرش‌های مشهور پلونزی معروف به لهستانی، از نمونه‌های صادراتی و ممتاز

فرش‌های دوره پادشاهی شاه عباس اول بود. قالی‌های لهستانی با رنگ‌های دقیق و زمینه طلایی و نقره‌ای رنگ که با ذوق اروپایی بیشتر توافق دارد، فقط برای اهداء به سلاطین و امرای غرب در ایران بافته و تهیه می‌شده است (زکی، ۱۳۶۶: ۱۶۶). یکی از قدیمی‌ترین قالی‌های لهستانی، قطعه‌ای است در مخزن‌های فنی کاندرائیه سان مارک شهر ونیز، که سفیر شاه عباس اول آن را در سال ۱۶۰۳ م. به دوک حاکم آن شهر اهداء کرده است (زکی، ۱۳۶۶: ۱۶۶). همچنین در سال ۱۶۳۹ م. شاه عباس هیئتی را همراه ۶ قطعه قالی لهستانی نزد دوک هولشتاین فرستاد، که قالی مشهور تاج‌گذاری در کاخ روزنبرگ کپنهاگ^۱ از جمله آنهاست (زکی، ۱۳۶۶: ۱۶۶).

در اواخر قرن ۱۱ هجری به سبب ثروت و غنای کشور در سلطنت شاه عباس، این نوع آثار، من جمله فرش ایران خریدار بسیار داشت، اما باز هم بعضی هنرمندان منفرد به طرح‌های ابتکاری خود ادامه دادند و طراوت و لطفی که نتیجه ذوق عالی هنری بود، در نقش قالی ایجاد کردند (اکرم، ۱۳۸۴: ۱۹۰). این صنعت با تولیدات انبوه، مقادیر قابل توجهی ارزش افزوده از طریق صادرات به کشورهای هندوستان، عثمانی و اروپا روانهٔ دربار کرد. به عنوان مثال می‌توان به حجم صادرات فرش توسط شرکت هند شرقی هلند بین سال‌های ۱۰۷۷-۱۰۶۲ ق. / ۱۶۶۶-۱۶۵۱ م. اشاره کرد که شامل محموله‌ای حاوی ۵۲۲ تخته فرش پشمی و ۳۲ تخته فرش ابریشمی به اروپا بود (بیکر، ۱۳۸۵: ۱۴۶).

ردپایی از فرش تبریز در موزه‌های جهان

با توجه به اهمیت و جایگاه فرش تبریز در دوره صفوی و نیز رونق تجارت صنعت فرش و صادرات آن به کشورهای غربی، در این بخش به موزه‌های جهان می‌نگریم. بنا بر نوشته آرتور پوپ^۲ شمار این قالی‌هایی که در موزه‌های کلیساها و مجموعه‌های آثار فنی خصوصی و آنچه در بازارهای آثار باستانی دیده شده است، بالغ بر بیش از ۳ هزار قطعه کامل است (زکی، ۱۳۶۶: ۱۶۲).

1. Rosenberg Copenhagen

2. Arthur Upham Pope

در موزه‌های کشورهایمانند آمریکا، فرانسه، انگلیس، اتریش، هندوستان، آلمان، سوئیس و ایتالیا نمونه‌هایی از فرش تبریز عصر صفوی نگهداری می‌شود؛ البته موزه‌های خاص فرش بسیار نادر و معدودند، مانند موزه فرش ایران و موزه باکو. در موزه منسوجات واشنگتن، کلیه محصولات نساجی از جمله فرش و دستبافته‌ها و زیراندازهای داری و غیرداری موجود هست.

در این بخش می‌کوشیم تا با بررسی در پایگاه‌های اینترنتی موزه‌های جهان، ویژگی‌ها و مشخصات فرش‌های باقی مانده تبریز را در دوره صفویه بررسی کنیم.

۱- موزه ویکتوریا و آلبرت - لندن^۱

موزه ویکتوریا و آلبرت، که نام آن از ترکیب نام ملکه ویکتوریا و همسرش آلبرت گرفته شده است، در مرکز شهر لندن قرار دارد و از برترین موزه‌های جهان به شمار است. در این موزه شماری فرش نفیس ایرانی نگهداری می‌شود که همگی بافت تبریز نیست و از شهرهای کاشان و اصفهان نیز نمونه‌هایی هست؛ معروف‌ترین فرش‌های ایرانی در این موزه، عبارتند از:

* فرش اردبیل یکی از بزرگ‌ترین و بهترین فرش‌های عصر صفوی است، که به دستور شاه طهماسب اول برای حرم جد او شیخ صفی‌الدین اردبیلی بافته شد و به همین سبب به "فرش اردبیل" معروف است. مشخصات این فرش به شرح ذیل است:

تاریخ بافت: ۹۴۶-۹۴۵ ق. / ۱۵۴۰-۱۵۳۹ م.

محل بافت: ایران - تبریز

مواد: ابریشم - پشم

محل نگهداری: بخش خاورمیانه، اتاق ۴۲، شماره ۲۱.^۲

نام بافنده این فرش، مقصود کاشانی در خود فرش بافته شده است، اما محل بافت این قالی کاشان نیست. به احتمال بسیار، محل بافت قالی، تبریز یا اردبیل بوده، زیرا این

¹ Victoria and Albert Museum- London

² <http://collections.vam.ac.uk/item/O54307/the-ardabil-carpet>

نوع فرش در شهر تبریز و کارگاه‌های اقماری آن در شهرهای اطراف بافته می‌شود و بر اساس تحقیقات انجام شده، مواد اولیه و تهیه رنگ این نوع فرش از منطقه اهر به دست می‌آید (اکرم، ۱۳۸۴: ۲۰۹). تاروپود این فرش ابریشمی و پرز آن پشمی است، با طول ۱۰/۵۰ متر و عرض قدری کمتر از ۵/۵۰ متر، در تقریباً ۳۲ میلیون گره؛ یعنی به طور متوسط ۵۳۰۰ گره در هر ۱۰ سانتی متر مربع.

فرش اردبیل

در وسط قالی ترنجی نقش شده است و دور آن، نقش گل شاه عباسی چشم‌نوازی می‌کند و آن عبارت از نقش مدور یا بیضی شکلی است که وسط آن گل و دورش را حلقه‌ای از گل یا برگ گرفته است و در هر گوشه متن قالی یک چهارم ترنج کشیده شده است. یکی از خصایص این قالی بزرگ، نمایش قندیل مسجد است که در دو سر ترنج کشیده شده و گویی از آن آویزان است. متن قالی از نقش گل و برگ پوشیده شده و آنها نقش تاک مشبک و پرکاری را با نظم کامل تشکیل می‌دهند. گل‌ها با رنگ‌های

گونگون خود روی زمینه سورمه‌ای تباین دارد و مایل به رنگ قندیل است. رنگ سبز نیز در این قالی از رنگ‌های برجسته است و در حاشیه قالی نقش‌های کتیبه‌ای است و بین آنها گل شاه عباسی جای گرفته است. نقش حاشیه این قالی بر کاشی‌های دیوار صحن مسجد اردبیل هم دیده می‌شود و در حاشیه قالی، این بیت معروف حافظ نقش شده است: جز آستان توام در جهان پناهی نیست، سر مرا به جز این در حواله گاهی نیست.

* دومین فرش مشهور در این موزه، "فرش چلسی" است، که به سبب نگهداری آن در خیابان چلسی لندن، به این نام معروف شده است. مشخصات فرش بدین گونه است:

تاریخ بافت: ۹۵۶-۹۰۵ ق. / ۱۵۵۰-۱۵۰۰ م.

محل بافت: ایران - احتمالاً تبریز

مواد: ابریشم - پشم

محل نگهداری: بخش خاورمیانه، اتاق ۴۲، شماره WN11

در باره بافنده فرش اطلاعاتی در دست نیست؛ همچنین در باره سال و مکان دقیق بافت آن نیز، اما به احتمال بسیار، محل بافت قالی، تبریز بوده است؛ زیرا در اوایل حکومت صفوی و احتمالاً همزمان با قالی اردبیل - متعلق به مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی - در کارگاه سلطنتی تبریز بافته شده باشد (آذریاد و حشمتی رضوی، ۱۳۷۲: ۴۵۹). اندازه این فرش ۳۱۶×۵۴۰ سانتی متر است، با گره نامتقارن و ۸۹ گره در سی متر عرض و ۸۳ گره در سی متر طول.

فرش چلسی

در مرکز فرش دو ترنج کامل با سرترنج‌های حاشیه‌ای دیده می‌شود. زمینه فرش لاک‌ی و در میانه آن جانورانی چون آهو، گوزن، شیر و پلنگ جای دارند. دو گلدان چینی بر پایه‌ای بر سر دو شیر قرار گرفته و بین گل‌ها، حوضی با چهار جفت ماهی به رنگ‌های روشن و سیر نقش شده است. حاشیه اسلیمی مارپیچ است که در داخل کمان‌های آن از یک سو، نقش یک جفت سیمرغ در میان شاخ و برگ نازک اسلیمی دیده می‌شود و از سوی دیگر، درنده‌ای که بر شکاری فرود آمده است. ترنج‌ها لاجوردی است و رنگ‌های روشن زرد و سفید نیز در نقش‌ها هست و در داخل ترنج‌ها، شاخ و برگ اسلیمی و گل‌های متقارن دیده می‌شود. این قالی از نظر مرغوبیت، طرح و رنگ‌آمیزی و مواد اولیه و بافت و زیبایی با فرش اردبیل رقابت می‌کند. تار و پود ابریشمین دارد و ریز بافت تر از قالی اردبیل است.^۱

^۱. <http://collections.vam.ac.uk/item/O85144/the-chelsea-carpet-carpet-unknown.pdf>

* قطعه فرش تبریز (بی نام) - از قطعه قالی‌های دیگر در این موزه، فرشی است که یقیناً بافت تبریز است و زمان بافت آن به احتمال بسیار به دوره شاه اسماعیل اول بازمی‌گردد. مشخصات این قطعه از قالی تبریز بدین شرح است:
تاریخ بافت: ۹۳۱-۹۰۵ ق. / ۱۵۲۵-۱۵۰۰ م.

محل بافت: ایران - تبریز

مواد: پنبه - نخ پشمی

محل نگهداری: در مخزن.

طول فرش ۵۹ سانتی متر و عرض آن ۲۴ سانتی متر است و بیشترین مواد استفاده شده پنبه و نخ پشمی است. طرح آن پر از گل‌های نیلوفر آبی و ساقه گل زرد است و دارای گره نامتقارن تعداد ۲۱۷ گره در هر متر مربع. پرز و پشم آن از ۱۱ رنگ قرمز تیره، سرخ، نارنجی، زرد، سبز تیره، سبز، آبی تیره، آبی، صورتی، قهوه‌ای، و سفید تشکیل شده است. زمینه قالی نارنجی رنگ است و با یک الگوی به رنگ سبز تیره نیز استفاده شده است. در گوشه سمت چپ پایین قالی بخشی از یک قرص الماس با رنگ قرمز تیره و برابر سبز است.^۱

^۱ <http://collections.vam.ac.uk/item/O66856/carpet-fragment-unknown.pdf>

* قطعه فرش تبریز (بی نام) - آخرین قطعه از قالی‌های شهر تبریز در این موزه، در زمان پادشاهی شاه اسماعیل اول بافته شده و قطعاً محل بافت قالی در تبریز است. البته قسمتی از آن از بین رفته است و مشخصات این قطعه از قالی تبریز شباهت بسیاری به فرش قبلی دارد:

تاریخ بافت: ۹۳۱-۹۰۵ ق. / ۱۵۲۵-۱۵۰۰ م.

محل بافت: ایران - تبریز

مواد: پنبه - نخ پشمی

محل نگهداری: در مخزن

طول فرش ۹۸ سانتی متر و عرض آن ۶۰ سانتی متر است. بیشتر موادی که در این قالی استفاده شده، پنبه و نخ پشمی است. پرز و پشم آن از ۸ رنگ قرمز تیره، سرخ، زرد، سبز، سبز روشن، آبی تیره، آبی و سفید تشکیل یافته است و رنگ قرمز تیره با دو لایه گسترده در فرش دیده می‌شود. یکی از این لایه‌ها در بالای قالی و دیگری در لبه آبی با رنگ سفید به همراه شکوفه و گل کوچک زرد رنگ نمایان شده است و زمینه قالی به رنگ سبز و سرخ تیره است.^۱

قطعه فرش تبریز (بی نام)

^۱ <http://collections.vam.ac.uk/item/O66857/carpet-fragment-unknown/pdf>

۲- موزه وین^۱

موزه وین از جمله موزه‌های کشور اتریش است که در آن، شماری قالی ایرانی نگهداری می‌شود، بیشتر این قالی‌ها بافت تبریز نیست و تنها قطعه‌ای که محل بافت آن تبریز است، قالی زیر است.

* فرش منظره باغ (باغی) - این قالی قدیمی‌ترین نمونه شناخته شده از نقش باغ است. نقش و نگار آن، نشان می‌دهد که روستایی است و محل بافت آن منطقه هریس در نزدیکی تبریز بوده و احتمالاً در زمان شاه طهماسب اول بافته شده است. از مشخصات این فرش می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:
تاریخ بافت: ۹۳۶ ق. / ۱۵۳۰ م.

محل بافت: ایران - هریس (تبریز)

مواد: ابریشم - نخ پشمی

محل نگهداری: مجموعه هنرهای دستی موزه وین

اندازه این فرش ۱۸۷ × ۱۵۱ سانتی متر است. این قالی دارای گره فارسی ۲۰۰ و ۳۰۷ گره در متر مربع و به طور دقیق تر ۶۴ گره در ۱۰ سانتی متر عرض و ۴۸ گره در ۱۰ سانتی متر طول است. تار آن از چله نخ تابیده، پود آن از نخ جام سرخ و زرد و پرز آن نیز، نخ ملیله دوزی شده با نقره و ابریشم زرد دوزی شده است. نهرهای ماهی‌دار زمینه آن را در شش بخش احاطه کرده‌اند. در محوطه‌های بزرگتری اردک‌ها که در کمین ماهی‌ها هستند، به چشم می‌خورند. هر بخش ترنجی دارد که با اشکال پرنده، آهو، درخت‌های گلداری و برگ خمیده زینت داده شده است؛ این قالی جزء مجموعه‌های فیگدور در وین بود.^۲

1. Vienne Museum

2. <http://www.hali.com/news/mak-vienna-reopens-permanent-carpet-gallery/>

فرش منظره باغ (باغی)

۳- موزه پولدی پزولی - میلان^۱

این موزه در مرکز شهر میلان ایتالیا در قرن نوزدهم به عنوان کلکسیون خصوصی جیان جیاکومو پولدی پزولی و مادرش روزا تریوولزیو تأسیس شد و کلکسیونی از هنرمندان شمال ایتالیا، هلند و فنلاند را در بر می‌گیرد. این موزه چند فرش زیبایی ایرانی را در خود جای داده است؛ از جمله فرش شکارگاه، فرش حیوان- گل و فرش گلدار که هر یک زیبایی خاصی دارند.

* فرش شکارگاه- به احتمال بسیار، این فرش در زمان پادشاهی شاه طهماسب در تبریز بافته شده است. بافنده این فرش که نام او در فرش دیده می‌شود، غیاث الدین جامی است (واکر، ۱۳۸۴: ۷۸-۷۷). سایر مشخصات این قالی به شرح ذیل است:

---

^۱. Podldi Pezzoli Museum- Milan

تاریخ بافت: ۹۴۹ق. / ۱۵۴۳م.

محل بافت: ایران - تبریز

مواد: ابریشم - پشم - نخ

محل نگهداری: مجموعه فرش‌های موزه پولدی پزولی میلان

اندازه این قالی مشهور ۵۷۰ × ۳۶۵ سانتی متر است، با ۴۰۹۲۰۰ گره در متر مربع. پرز آن پشمی و گره آن فارسی است. گذشته از جنبه بسیار عالی هنری، از این رو اهمیت خاص دارد که قدیمی‌ترین قالی تاریخ‌دار ایرانی است (اسلامی ندوشن، ۱۳۴۴: ۲۴). رنگ متن آن آبی سیر و حاشیه اصلی، سرخ رنگ و حاشیه‌های باریک، زرد است. نقش متن ترنج عبارت از شاخه‌های نازک درهم به رنگ سبز با برگ و شکوفه ریز و گل‌های ختایی و ستاره‌ای به رنگ‌های گوناگون است.^۱

فرش شکارگاه

درست در وسط ترنج قابی است که در آن چنین آمده است: شد از سعی غیاث‌الدین جامی و بدین خوبی تمام این کارنامی (اسلامی ندوشن، ۱۳۴۴: ۲۵). حاشیه اسلیمی پهن

^۱ <http://www.euromuse.net/en/museums/museum/view-m/museo-poldi-pezzoli>

دو گانه است، یکی به رنگ لاجوردی و دیگری آبی بسیار روشن که هر یک شاخه نازکی را با غنچه‌ها و گل‌های مینا و ختایی در سراسر طول خود در بر می‌گیرد. در زمینه قالی، سواران با نیزه و شمشیر در پی شکارند. انواع جانوران مانند شیر و خرس و گرگ و سیاه‌گوش و گراز و گوزن و آهو و گورخر و بز کوهی و خوک و خرگوش و روباه در متن قالی در تکاپویند، چنان که گویی نقش‌ها زنده است. پرندگان در پروازند یا از پس بوته گلی با احتیاط سر برآورده‌اند. در این قالی بیست رنگ متفاوت شاد و دل‌انگیز به کار رفته است.^۱

۴- موزه هنرهای تزئینی پاریس^۲

در غرب موزه لوور، در موزه هنرهای تزئینی پاریس چند فرش ایرانی زمان صفوی نگهداری می‌شود: فرش مجلس آواز پارسی، فرش ابریشمی و فرش منظره حیوانات.

* فرش ابریشمی ترنج‌دار- این قالی از لحاظ نوع خود منحصر به فرد است و به فرشی که اکنون در موزه ایران باستان نگهداری می‌شود، شباهت بسیار دارد و به احتمال بسیار در زمان شاه طهماسب اول و احتمالاً در تبریز بافته شده است. سایر مشخصات این فرش به شرح ذیل است:

تاریخ بافت: ۹۳۶ق. / ۱۵۳۰م.

محل بافت: ایران - تبریز

مواد: ابریشم - پشم - نخ

محل نگهداری: مجموعه فرش‌های موزه هنرهای تزئینی پاریس

^۱ <http://www.euromuse.net/en/museums/museum/view-m/museo-poldi-pezzoli>

^۲ Museum of Decorative Arts- Paris

فرش ابریشمی ترنج‌دار

اندازه این فرش ۲۵۰×۱۷۰ سانتی متر و تاروپودش ابریشمی است و پرزش ابریشم با مفتول زربفت شده طلا و نقره است. گره آن ترکی است و داخل ترنج‌ها چهار طاووس که هر کدام در قابی نقش شده به چشم می‌خورند. زمینه آن طرحی گلدان به نظر می‌آید و در حاشیه اطراف قاب‌هایی که برای کتیبه چند کلمه‌ای بافته شده، همان شاخ و برگ‌ها و گل‌های زمینه و نقش شده دوباره به چشم می‌خورد.^۱

* قالی منظره حیوانات - یکی دیگر از مهم‌ترین فرش‌های بافته شده تبریز در موزه هنرهای تزئینی پاریس، قطعه‌ای قالی با منظره جانوران است. این فرش نیز در زمان شاه طهماسب بافته شده است و از نظر مهارت در نقش و بافت، شباهت بسیاری با قالی اردبیل دارد. گفته شده که نیمه دیگر این فرش در کشور لهستان نگهداری می‌شود (آذریاد و حشمتی رضوی، ۱۳۷۲: ۴۶۱). مشخصات آن بدین شرح است:

^۱. <http://www.lesartsdecoratifs.fr/>

تاریخ بافت: ۹۳۶ق. / ۱۵۳۰م.

محل بافت: ایران - تبریز

مواد: ابریشم - پشم

محل نگهداری: مجموعه فرش‌های موزه هنرهای تزئینی پاریس

اندازه این فرش ۳۵۰×۴۱۰ سانتی‌متر است و حاشیه آن ارغوانی و متن نخودی و ترنج نیز سرخ رنگ است. در حاشیه اصلی، کلاله‌های بیضی شکل که برگ‌ها از دو سو آن را در میان گرفته است به فاصله‌های مساوی قرار دارد و درون کلاله یک در میان غزالی دونده یا یک گل بزرگ ختائی نشانده شده است. در باقی زمینه ارغوانی حاشیه، گل و بته و اسلیمی ماری و گل ختایی کوچک نقش شده است و در آن آهوان در جست و خیزند. حاشیه باریک بیرونی زمینه سبز دارد، با اسلیمی و ختایی مکرر به رنگ سرخ و زرد و اما حاشیه باریک درونی دارای زمینه لاجوردی با نقش مکرر گل و پرنده است. درون ترنج نیز نقش‌های مشابهی دارد، با حاشیه‌ای لاجوردی که گل‌های ریز سرخ و زرد در آن دیده می‌شود (اسلامی ندوشن، ۱۳۴۴: ۲۷).

قالی منظره حیوانات

نقش قالی نسبت به دو محور طولی و عرضی آن قرینه است. متن آن باغی را در مایه‌های زرد و روشن و سفید و قهوه‌ای و زعفرانی و نارنجی و سبز و آبی تصویر می‌کند، با سروهای بلند و درختان میوه دار شکوفان که ساقه‌های آن دو به دو با رنگ‌های روشن و سیر باهم تضاد خوش آهنگی دارد (اسلامی ندوشن، ۱۳۴۴: ۲۷).

۵- موزه متروپولیتن نیویورک^۱

از بزرگ‌ترین و مشهورترین موزه‌های جهان در وسط شهر نیویورک، که چندین فرش ایرانی نیز در آن نگهداری می‌شود: فرش جانمازی، فرش ترنج دار و فرش ابریشمی از مهم‌ترین مجموعه فرش‌های عصر صفوی در این موزه است.

* فرش جانمازی - فرش جانمازی، یکی از مشهورترین فرش‌های عصر صفوی، شبیه فرش جانمازی (محرابی) موزه آستان قدس رضوی است، با اندکی اختلاف. محل بافت این فرش، به احتمال بسیار تبریز بوده است. بافت فرش جانمازی همچون دیگر فرش‌های بافت تبریز به زمان شاه طهماسب باز می‌گردد. مشخصات این قالی به شرح ذیل است:

تاریخ بافت: ۹۷۲ق. / ۱۵۶۵م.

محل بافت: ایران - تبریز

مواد: ابریشم - پشم - نخ پشمی

محل نگهداری: مجموعه فرش‌های موزه متروپولیتن نیویورک^۲

^۱. Metropolitan Museum - New York

^۲. <https://www.newyorkpass.com/En/new-york-attractions/tickets/The-Metropolitan-Museum-of-Art/?aid=16&gclid=CLCcxq2E9MYCFSfHtAod1sBBg>.

فرش جانمازی

اندازه این فرش ۱۰۵×۱۶۱ سانتی متر و تارش نخی و پودش پشمی است. پسر آن پشمی با مفتول زربفت شده نقره بر روی پشم است. گره این فرش ترکی است و در قسمت بالای آن عبارت "الله اکبر کبیراً" همراه با آیاتی از قرآن مجید به چشم می خورد (آذریاد و حشمتی رضوی، ۱۳۷۲: ۴۶۲-۴۶۱).

* فرش ترنج‌دار - یکی دیگر از فرش‌های بافت تبریز در موزه متروپولیتن، فرش ترنج‌داری مربوط به اواخر سلطنت شاه اسماعیل است، که به احتمال بسیار در تبریز بافته شده است؛ سایر مشخصات آن بدین گونه است:

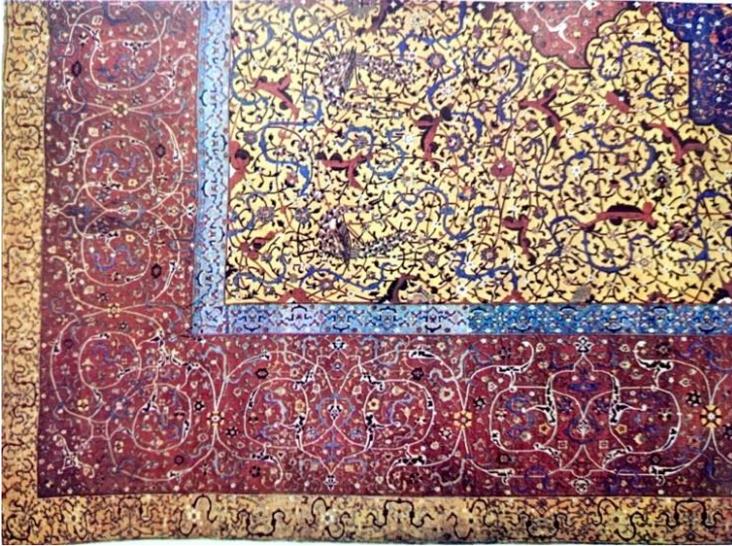
تاریخ بافت: ۹۳۱ ق. / ۱۵۲۵ م.

محل بافت: ایران - تبریز

مواد: ابریشم - پشم

محل نگهداری: مجموعه فرش‌های موزه متروپولیتن^۱

^۱. <https://www.newyorkpass.com/En/new-york-attractions/tickets/The-Metropolitan-Museum-of-Art/?aid=16&gclid=CLCcxq2E9MYCFSfHtAodl1sBBg>.

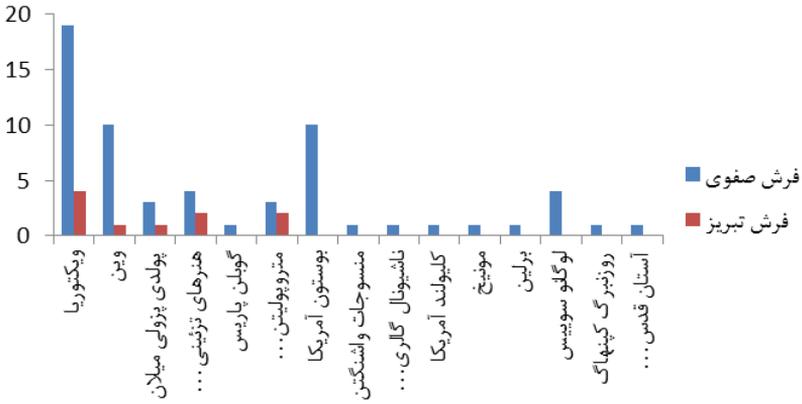
فرش ترنج دار

اندازه فرش ۸۰۲×۴۱۲ سانتی متر (آذرباد و حشمتی رضوی، ۱۳۷۲: ۴۶۲) و قوام نقشه آن شیر و ببر است که بخشی از جانوران افسانه‌ای حمله می‌برند؛ اما حاشیه آن مرکب از شاخه نباتات متصل است که میان آنها را ابرهای چینی فرا گرفته است (زکی، ۱۳۶۶: ۱۶۵). بافت این قطعه حتی از قالی مسجد اردبیل نیز ریزتر است (ویلسن، ۱۳۱۷: ۱۹۰). تاروپود آن ابریشمی است و گل‌های زربفت دارد. گرداگرد ترنج مدوری به رنگ سبز، در وسط آن این رباعی به خط سیاه نوشته شده است: ای در دل لاله داغ از دست غمت، وای نرگس و گل فرش حریم حرمت، از حسرت پابوس توای سرو روان، افتاده گل و سبزه به زیر قدمت؛ حاشیه نیز اشعاری با نخ سیم تاب بر متن سیاه دارد. در متن میان شاخ و برگ نازک و گل‌های ریز، جانوران درنده و چند آهو و خرگوش دیده می‌شود و در داخل دو قاب، در دو طرف ترنج، یک جفت طاووس رو به روی هم ایستاده‌اند (اسلامی ندوشن، ۱۳۴۴: ۳۳-۳۲).

نتیجه

بر پایه آنچه بیان شد، آغاز شکوفایی و رشد صنعت فرش به عصر صفوی بازمی‌گردد. علاقه وافر شاه طهماسب اول به نقاشی و فرش بافی، سبب شد تا کارگاه‌های قالی بافی بسیاری در مناطق مختلف کشور برپا شود. در این بین، تبریز به عنوان پایتخت نخستین صفویان، به عنوان قطب قالی بافی شناخته شد. وجود هنرمندان صنعت فرش نیز در شهر تبریز، سبب دیگر رونق کارگاه‌ها بود. حمایت و تشویق نخستین پادشاهان صفوی از هنرمندان قالی باف تبریز و نیز تأسیس کارگاه‌ها در این شهر، فرش تبریز را به جایگاهی مهم در اقتصاد و تجارت کشور رساند.

اقبال به فرش موجب شد تا این تجارت در دستور کار شاهان صفوی به ویژه شاه طهماسب و شاه عباس اول قرار گیرد. در این زمان، از فرش هم به عنوان هدیه به پادشاهان کشورهای مختلف و هم به قصد فروش با هدف ارزآوری برای کشور استفاده می‌شد. افزایش میزان صادرات فرش تبریز به زمان شاه طهماسب اول بازمی‌گردد؛ زیرا در زمان شاه عباس، کارگاه‌های قالی بافی و هنرمندان این صنعت در دو شهر اصفهان و کاشان متمرکز شدند و این مسئله با کاوش در موزه‌های غربی قابل تشخیص است. نتایج پژوهش حاضر نشان داد که از فرش تبریز در این دوره ۱۰ نمونه باقی مانده است که هم اکنون در موزه‌های ویکتوریا و آلبرت لندن، وین اتریش، متروپولیتن نیویورک، پولدی پزولی میلان و هنرهای تزئینی پاریس نگهداری می‌شود. مشخصات و ویژگی‌های این قالی‌ها با مراجعه به پایگاه‌های اینترنتی موزه‌های جهان در این مقاله توضیح داده شد. نکته آخر اینکه اگر چه در نزدیک به ۱۵ موزه در نقاط مختلف جهان، فرش ایرانی عهد صفویه نگهداری می‌شود، اما محل بافت فرش‌های نگهداری شده در این موزه‌ها تبریز نیست و مربوط به فرش شهرهای دیگر ایران همچون اصفهان، کاشان، مشهد و کرمان است. نمودار زیر نشان می‌دهد که در چند موزه جهان، فرش دوره صفوی نگهداری می‌شود و از میان آنها کدام یک از فرش‌ها، بافت تبریز است.

نمودار (۱) میزان فراوانی فرش‌های تبریز عصر صفوی در موزه‌های جهان

منابع و مآخذ

آزپاد، حسن و فضل الله حشمتی رضوی، ۱۳۷۲، *فرشنامه ایران*، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهشگاه فرهنگی.

اسلامی ندوشن، محمد علی، ۱۳۴۴، *قالی ایران*، تهران: کتابخانه ابن سینا.

اکرم، فیلیپ، ۱۳۸۴، *شاهکارهای هنر ایران*، چ ۳، تألیف: آرتور اپهام پوپ، ترجمه: پرویز ناتل خانلری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

بیکر، پاتریشیا، ۱۳۸۵، *فرش‌های صفوی و عقاید نوزدهمی اروپا* در هنر و معماری صفویه، شیلا کنبی، ترجمه: مزدا موحد، تهران: فرهنگستان هنر.

_____، ۱۳۸۵، *منسوجات اسلامی*، ترجمه: مهناز شایسته فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.

تاورنیه، ژان باتیست، ۱۳۶۳، *سفرنامه تاورنیه*، چ ۳، ترجمه: ابوتراب نوری، به تصحیح: حمید شیرانی، اصفهان: سنایی و تأیید.

ترکمان، اسکندر بیگ منشی، ۱۳۷۷، *تاریخ عالم آرای عباسی*، به تصحیح: محمد اسماعیل رضوانی، تهران: امیرکبیر.

حشمتی رضوی، فضل الله، ۱۳۸۱، *فرش ایران*، چ ۳، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

دادگر، لیل، ۱۳۸۱، *فرش‌های دوره صفوی در موزه فرش ایران*، دو ماهنامه فرهنگی، هنری بخارا، شماره ۲۴، ص. ۲۹۴-۲۸۶.

زکی، محمد حسن، ۱۳۶۶، *تاریخ صنایع ایران بعد از اسلام*، ترجمه: محمد علی خلیلی، تهران: اقبال. شاردن، ژان، ۱۳۳۵، *سیاحتنامه شاردن*، ج ۴، ترجمه: محمد عباسی، تهران: امیرکبیر.

شیرازی، ماه منیر و مینا طلائی، ۱۳۹۱، *ریشه‌یابی و تطبیق نقوش بازتاب یافته فرش صفوی در نگاره‌خانه‌های گورکانیان هند*، فصلنامه علمی- پژوهشی هنر و معماری گلجام، شماره ۲۲، ص. ۱۲۵-۱۰۴.

صور اسرافیل، شیرین، ۱۳۶۶، *فرش ایران؛ سیری در تکمیلی فرش طراحی، رنگرزی و رفو*، تهران: فرهنگسرا.

فردون بیگ، ۱۲۷۴ق، *منشآت السلاطین*، ج ۱، استانبول: چاپ سنگی.

فریر، راندل، ۱۳۸۴، *تجارت در دوره صفویان، تاریخ ایران؛ دوره صفویان*، تهران: جامی.

- فربه، دبلیو، ۱۳۷۴، *هنرهای ایران*، ترجمه: پرویز مرزبان، تهران: فرزانه روز.
- کمپفر، انگلبرت، ۱۳۶۰، *سفرنامه کمپفر*، ترجمه: کیکاووس جهاننداری، تهران: خوارزمی.
- کونل، ارنست، ۱۳۶۸، *هنر اسلامی*، ج ۳، ترجمه: هوشنگ طاهری، تهران: توس.
- پورگشتال، هامر، ۱۳۷۲، *تاریخ امپراتوری عثمانی*، ج ۲، ترجمه: میرزا زکی علی‌آبادی، به اهتمام: جمشید کیانفر، تهران: اساطیر.
- واکر، دانیل، ۱۳۸۴، *تاریخ و هنر فرش‌بافی در ایران بر اساس دائرةالمعارف ایرانیکا*، زیر نظر: احسان یارشاطر، ترجمه: ر. لعلی خمسه، تهران: نیلوفر.
- ورزی، منصور، ۱۳۵۰، *هنر و صنعت قالی در ایران*، تهران: رز.
- ویلسن، کریستی، ۱۳۱۷، *تاریخ صنایع ایران*، ترجمه: عبدالله فریار، تهران: بی نا.

منابع الکترونیکی

- <http://www.collections.vam.ac.uk/item/O54307/the-ardabil-carpet-carpet-unknown.pdf> (accessed 12 February 2016).
- <http://collections.vam.ac.uk/item/O85144/the-chelsea-carpet-carpet-unknown.pdf> (accessed 12 February 2016).
- <http://collections.vam.ac.uk/item/O66856/carpet-fragment-unknown.pdf> (accessed 12 February 2016).
- <http://collections.vam.ac.uk/item/O66857/carpet-fragment-unknown.pdf> (accessed 12 February 2016).
- <http://www.hali.com/news/mak-vienna-reopens-permanent-carpet-gallery> (accessed 14 February 2016).
- <http://www.euromuse.net/en/museums/museum/view-m/museo-poldi-pezzoli> (accessed 14 February 2016).
- <http://www.lesartsdecoratifs.fr/> (accessed 14 February 2016).
- <https://www.newyorkpass.com/En/new-york-attractions/tickets/The-Metropolitan-Museum-of-Art/?aid=16&gclid=CLCcxq2E9MYCFSfHtAodl1sBBg> (accessed 14 February 2016).